

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ТА ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена теоретичному вивченню особливостей особистості і поведінки підлітків із затримкою психічного розвитку. Розглянуто порівняльний аналіз розвитку особистості молодших підлітків з нормальним психічним розвитком і молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. Проаналізовано індивідуально-вікові особливості молодших підлітків із затримкою психічного розвитку, які розглядаються в спеціальній психології в останні роки. Визначено характерні особливості особистості молодшого підліткового віку і необхідність проведення спеціальної, цілеспрямованої роботи по підготовці дітей із затримкою психічного розвитку до переходу в середні класи.

Ключові слова: діти із затримкою психічного розвитку, молодші підлітки, особливості особистості, дезадаптація.

Стаття посвящена теоретическому изучению особенностей личности и поведения подростков с задержкой психического развития. Рассмотрен сравнительный анализ развития личности младших подростков с нормальным психическим развитием и младших подростков с задержкой психического развития. Проанализированы индивидуально-возрастные особенности младших подростков с задержкой психического развития, которые рассматриваются в специальной психологии в последние годы. Определены характерные особенности личности младшего подросткового возраста и необходимость проведения специальной, целенаправленной работы по подготовке детей с ЗПР к переходу в средние классы.

Ключевые слова: дети с задержкой психического развития, младшие подростки, особенности личности, дезадаптация.

Постановка проблеми. Успішність навчально-виховної роботи в спеціальній школі залежить від урахування специфіки психологічних особливостей учнів із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР), особливо у перехідні періоди їх життєдіяльності. Одним з найбільш значущих періодів у житті школяра є період закінчення початкової школи і перехід на середній щабель шкільного навчання. У цей час у дітей часто спостерігається недисциплінованість, підвищення рівня ситуативної тривожності тощо.

Аналіз масової шкільної практики свідчить про те, що перехід на другий ступінь загальної освіти не завжди відбувається в учнів безконфліктно і безболісно. Не всі школярі є психологічно готовими до подолання труднощів адаптаційного періоду, не всі піднімаються в своєму розвитку до рівня відповідності новим, більш високим, ніж на першій ступені освіти, вимогам. Тому перехід з початкової в середню ланку традиційно вважається одним з найбільш складних психолого-педагогічних проблем, а період адаптації у п'ятому класі – одним з найважчих періодів шкільного навчання.

Діти із ЗПР, за даними наукових досліджень, відчувають адаптаційні труднощі на самому початку шкільного навчання, а наприкінці початкової школи дитина має бути особистісно, психологічно і функціонально не готовою до переходу до наступної освітньої ланки.

Поширеність порушень поведінки молодших підлітків та їх соціальної дезадаптації має виражену тенденцію до зростання і є актуальною проблемою не тільки для вікової, але й для спеціальної психології.

У галузі спеціальної психології велися і ведуться розробки в плані вивчення та корекції особливостей розвитку у дітей із ЗПР. Їх фундаментом є теоретичні положення Л. С. Виготського про єдність законів розвитку нормальної і аномальної дитини, закладені ним в концепції культурно-історичного розвитку психіки і працях, присвячених вивченню специфіки формування психічної діяльності при різних дефектах розвитку.

Однак набагато менше розроблені проблеми особистісного розвитку дітей із ЗПР (О. Агавелян, Д. Альрахаль, М. Афанаєва, Н. Білопільська, Н. Буфетов, Є. Віннікова, О. Гаурілюс, Г. Грибанова, Є. Дзугкоева, А. Капустін, І. Коробейников, В. Синьов, Є. Слеповіч, Н. Тарасенко, Р. Тригер, У. Ульяновка та інші).

Питання формування особистості молодшого підлітка із ЗПР, найбільш актуальні для цього періоду, недостатньо представлені в сучасних дослідженнях, що зумовило вибір теми статті.

Метою даної роботи є теоретичний аналіз психологічних особливостей і проблем особистісного розвитку школярів із ЗПР у період переходу з молодшої до основної школи.

Більшість учнів у віці 10 – 11 років залишають початкову школу, що, згідно з соціальним змістом терміна «молодший школяр», означає вихід з молодшого шкільного віку.

Перехід до періоду молодшого підліткового віку супроводжується різкою ламкою психіки, що отримав назву «підліткової кризи», коли навчальна діяльність перестає здійснювати той вплив на розвиток, який вона мала в попередній період, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками (за Д. Ельконіним – інтимно-особисте спілкування), психологічне віддалення від дорослих, з частими конфліктами.

Перехід учнів з початкової школи в основну свідчить про зміну соціальної ситуації розвитку. Для того, щоб включитися в нову соціальну ситуацію, учень повинен володіти певними психологічними якостями, що свідчать не тільки про успішне завершення початкової школи, а й попереднього етапу вікового розвитку.

Ситуація новизни завжди є для дитини в тій чи іншій мірі тривожною. Дитина ж переживає в таких умовах емоційний дискомфорт через невизначеність уявлень про вимоги вчителів, особливості та умови навчання, про цінності і норми поведінки у колективі класу та інші. Такий стан часто супроводжується внутрішньою напруженістю, іноді ускладнює прийняття як інтелектуальних, так і особистісних рішень. Досить тривале психічне напруження може закінчитися шкільною дезадаптацією і дитина стає тоді недисциплінованою, неуважною, безвідповідальною.

Особливо загострюються труднощі дітей із ЗПР у передкризові й кризові періоди: якщо в початковій школі корекційно-розвивальні завдання не були вирішені на належному рівні, то з новою силою вони заявляють про себе вже в середній школі.

Практика показує, що затримку психічного розвитку не корегують в початковій школі і діти цієї групи переходять в середню ланку. Як показало вивчення особливостей адаптації до умов навчання в середній школі учнів п'ятих класів, даний період є складним як для нормально розвинених молодших підлітків, так і для підлітків із ЗПР. Аналіз отриманих результатів показав, що у молодших школярів із ЗПР психологічна готовність до навчання в середній школі характеризується специфічними особливостями, які проявляються низьким рівнем розвитку навчальної мотивації, довільністю психічних процесів і рівнем розвитку мислення, в наявності формальної рефлексії та поелементного рівня планування, у більш нижчому, ніж у нормально розвиненому рівні взаємодії з педагогами [2].

Серед дитячого віку підлітковий – найдискомфортніший з точки зору психологічного стану (підвищена тривожність, стра-

хи, особливо страхи фізичної недосконалості, відчуття самотності). Він є найбільш тривалим, складним, суперечливим періодом у житті людини. Особливостям психічного розвитку дитини в підлітковому віці присвячено значну кількість досліджень, як у зарубіжній, так і у вітчизняній психології. Широка проблематика досліджень цього віку багато в чому обумовлена суперечливістю самого процесу розвитку дитини на цьому етапі.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціям розвитку. Це обумовлено, по-перше, новими суспільними вимогами, що пропонуються підліткам (рання професіоналізація, вибір ідеологічних орієнтирів і інші). По-друге, відбуваються соціально-економічні перетворення (реальне розшарування суспільства, труднощі отримання безкоштовної освіти, скорочення соціальних гарантій деяким категоріям громадян), по-третє, негативний вплив засобів масової інформації (значна частина її продукції стає передумовою порушень в емоційно-вольовій сфері особистості). Різким змінам піддані різні соціальні структури, що впливають на динаміку і зміст розвитку особистості підлітка. Передусім в «групу ризику» потрапляють підлітки з нестійкою психікою і порушеннями в розвитку.

Вивченню підліткового віку присвячена велика кількість робіт вітчизняних і зарубіжних авторів (В. Абраменко, М. Алемаскін, О. Бодальов, Л. Божович, Л. Виготський, Т. Драгунова, Л. Зюбин, І. Кон, А. Кочетов, А. Мудрик, І. Невський, В. Сухомлинський, Д. Фельдштейн, О. Хрипкова, Д. Колесі, Д. Ельконін, Ш. Бюлер, В. Штерн та інші). У цих дослідженнях показано, що, підготовлені всім попереднім ходом розвитку зміни в психофізичній структурі підлітка, визначають сутність підліткового віку як перехід дитинства до дорослості.

Особистість молодшого підлітка дисгармонійна: згортання усталеної системи інтересів, протестний спосіб поведінки, поєднуються із зростаючою самостійністю. Більш різноманітними та змістовними стають відносини з іншими дітьми та дорослими, значно розширюється і змінюється характер сфери діяльності внаслідок спрямованості на нові форми відносин. Прагнення знайти своє місце в суспільстві, самоствердитися стає переважаючим і породжує у молодшого підлітка бажання зрозуміти самого себе, розвиває у нього почуття відповідальності, критичне ставлення до себе та інших людей. Перебудова соціальної ситуації розвитку на даному етапі онтогенезу полягає в поступовому переході від характерного для дитинства типу відносин дитини

і дорослого до нового типу, притаманного взаєминам дорослих людей.

Перехід до предметного навчання в середній школі, на думку А. Бодальова, Л. Криволап, В. Войтко, Е. Соковікова, С. Сулейманова, визначає ускладнення сфери спілкування молодшого підлітка з дорослими, перш за все, вчителями, кожен з яких відрізняється особливим стилем спілкування з учнями, манерою викладання, характером вимог, особистісними рисами.

Аналіз досліджень проблем спілкування дітей підліткового віку з дорослими – вчителями та батьками – свідчить про незадоволення потреб підлітка, пов'язаних з цією сферою, що негативно позначається, з одного боку, на його особистісному становленні, приводить до виникнення негативізму, конфліктності, з іншого – веде до переорієнтації підлітка при спілкуванні з однолітками.

Підліток «відкриває» своїх однолітків, у відносинах з якими він знаходиться в положенні принципової рівності, на відміну від відносин з дорослими, де він пов'язаний «мораллю слухняності». Спілкування з однолітками виконує важливу функцію в розвитку особистості підлітка; в практиці цих взаємин засвоюються моральні норми дорослих; норми рівності (Т. Драгунова, Д. Ельконін, Л. Божович).

Причинами порушення поведінки у підлітковому віці є соціопсихологічні особливості дітей на даному віковому етапі розвитку. Встановлені закономірності розвитку на дітей, що нормально розвиваються, простежуються також і в дітей із ЗПР. Затримка психічного розвитку – це такий варіант дизонтогенезу, при якому механізм порушення полягає в уповільненні темпу розвитку всіх або вищих психічних функцій. Це одна з найбільш поширених форм своєрідного відхилення в розвитку психіки дитини.

Аналіз спеціальної літератури показав, що, незважаючи на особливість особистості і поведінки молодшого підлітків із ЗПР, розвиток дітей цієї категорії підпорядковується загальним закономірностям формування особистості на підлітковому етапі онтогенезу. Але наявність затримки психічного розвитку, незрілості і різна ступінь пошкоджень ряду психічних функцій ускладнюють психофізичний, інтелектуальний, соціальний розвиток підлітків з ЗПР. Новоутворення підліткового віку, провідні види діяльності (просоціальна діяльність, спілкування), потреби, інтереси мають специфічні особливості, порівняно з тими, що розвиваються нормально.

Створена зусиллями спеціальних психологів і дефектологів система спеціалізованої допомоги дітям та підліткам з різними формами психічного недорозвинення (І. Бгажнокова, Т. Власова, А. Граборов, Г. Дульнєв, А. Занков, В. Лубовський, М. Певзнер, В. Петрова, Б. Пінський, Є. Стребелева, У. Ульяновка, Ж. Шиф та багато інших) досягла великих успіхів у вирішенні завдань діагностики та корекції відхилень у їх пізнавальному розвитку.

У спеціальній психології особистісна проблематика розкрита значно менше, традиційно спостерігається перевага досліджень інтелекту аномальних дітей. Однак в останні роки в науці стала помітною тенденція поступового зміщення акценту досліджень з пізнавальної діяльності на особистісну сферу: з'являються розробки проблем мотивації, тривожності, спілкування, самосвідомості, розвитку комунікативних навичок, характеру та інші. На наш погляд, це явище обумовлено цілою низкою чинників:

- загальна гуманізація освіти і науки, особистісно-орієнтований підхід до учня;
- організація діагностики та корекційно-виховного процесу неможлива без знання, особливостей, структури особистості;
- інтеграція осіб з аномальним розвитком, яка передбачає не тільки компенсацію інтелектуальних порушень, але і розвиток, і корекцію особистісних утворень, необхідних для нормальної адаптації до життя.

Діти із ЗПР характеризуються рядом особистісних якостей: недорозвиненням емоційно-вольової сфери, тривалим збереженням ігрових інтересів, більш вираженою, ніж в однолітків, що нормально розвиваються, потребою в домінуванні, неадекватною самооцінкою, часто завищеною, що притаманна при нормальному ході розвитку більш молодшому віку дітей (Н. Білопільська, І. Кулагіна, С. Домішкевіч, В. Пермьков, В. Ульяновка, Е. Дмитрієв, Є. Слепович та інші).

На відміну від багатьох проблем олігофренопедагогіки, розгляд яких триває більше століття, проблема ЗПР активно розробляється тільки впродовж останніх трьох десятиліть. Вивчення особливостей дітей цієї категорії набуває все більш широкі масштаби (В. Лебединський, Н. Нікішіна, Н. Ципіна та ін.). Стану пізнавальної діяльності дітей із ЗПР дошкільного та шкільного віку присвячено цілий ряд досліджень (Т. Вісковатова, Т. Власова, Т. Ілляшенко, К. Лебединський, В. Лубовський, М. Певзнер, Т. Сак, С. Тарасюк, У. Ульяновка та інші). Дотепер в спеціальній психології накопичено певні дослідниць-

кі матеріали з проблем особистісного розвитку дошкільників із ЗПР, в тому числі з проблеми загальної здібності до навчання. З'явилася велика практична потреба в розробці проблем особистісного розвитку школярів із ЗПР. Актуальність цих досліджень визначається, з одного боку, труднощами диференціальної діагностики ЗПР, а з іншого боку, – питаннями, що виникають при навчанні та вихованні цих дітей, проблемами некомпенсованих до шкільного віку форм ЗПР.

З аналізу спеціальної літератури з'ясувалось, що діти відстають у психічному розвитку у зв'язку з органічною церебральною недостатністю резидуального характеру, і більш залежні від середовищних факторів.

Соціальні детермінанти порушення поведінки, численні зриви психіки мають різний ступінь впливу і специфічно групуються. Соціальні причини відхилень у поведінці у дітей із ЗПР, на думку багатьох авторів (Г.Грибанова, Д. Альраххаль, Л. Щіпціна, Є. Іванов та інші), найчастіше криються в сім'ї, школі, групі безпосереднього оточення.

В умовах спеціального виховання дітей із ЗПР пріоритетною є цілеспрямована робота з організації навчання та спілкування в спеціалізованих класах і діагностично-корекційних групах, а також в родині. Це підвищує можливості компенсації в цілому та ефективність засвоєння знань, зокрема, тому корекційно-педагогічну роботу з дітьми необхідно проводити, ґрунтуючись на досягнутому дітьми актуальному рівні розвитку та враховуючи їх найближчі потенції як суб'єкта спілкування. «Переступання» через рівень суб'єктивної зрілості до успіху не призводить [1].

В останні десятиліття, у зв'язку з появою в спеціальних школах для дітей із ЗПР старших класів, виникає необхідність вивчення особливостей підліткового віку. З цієї причини в спеціальній психології почали з'являтися дослідження особистісної сфери підлітків із ЗПР: розробляється проблематика спілкування (М. Афанасьєва, Г. Грибанова, Є. Дзугкоева, Р. Тригер); порушень поведінки (К. Лебединська, М. Райська, Г. Грибанова, В. Паладій, Г. Деева); статевовікової ідентифікації (Н. Білопільська), особливостей соціалізації (І. Коробейников), особистісної тривожності (М. Кондратьєва); образу Я (І. Конєва); сприйняття вчителя (Н. Масленнікова), особливості статеворольової соціалізації в умовах депривації батьківського впливу (Є. Самойленко), особливості самоствавлення в структурі самосвідомості (О. Таліпова), вплив взаємин з матір'ю на формування готовності до адиктивної поведінки (М. Суровегіна,) та інших.

Підлітки з ЗПР відрізняються невизначеністю інтересів і планів на майбутнє, їх спрямованість характеризується «поглядом у минуле», вона наповнена інфантильними інтересами попереднього вікового етапу. Тому нерідко має місце парадоксальна реалізація деяких підліткових або навіть дорослих тенденцій в ігрових формах поведінки, і навпаки, ігрові інтереси мають дорослі форми поведінки. Егоцентрична поведінка – бажання звернути на себе увагу і реалізується в «блазенстві», у вчинках.

Результати досліджень Г. Грибанової показують, що підлітки із ЗПР слабо орієнтовані на взаємини з однолітками. Недостатній рівень усвідомлення власного «Я» у підлітків з ЗПР виявляється в необґрунтованих, завищених домаганнях, є причиною значної нестійкості самооцінки, підвищеної сугестивності, несамостійності, шаблонності суджень, некритичності, переоцінки характерологічних інших особистісних рис, нестійкості позицій при вирішенні тих чи інших питань, що нерідко призводить до асоціальних форм поведінки [3].

Л. Кузнецова у своєму дослідженні, даючи психологічну характеристику молодшим підліткам із ЗПР, вказує на поєднання у них підвищеної емоційної нестійкості із тривожністю, підвищеної афективної насиченості і нерозбірливістю в конкретних способах реалізації емоційної відчуженості від близьких родичів. У той же час вона відзначає, що надійні, безпечні, тісні стосунки з батьками корелюють з позитивними стосунками з однолітками, а порушення сімейних взаємин – зі встановленням негативних стосунків з однолітками [6].

У дослідженні, поданому Н. Масленніковою, виділені наступні особливості молодших підлітків із ЗПР, які характеризують їх як суб'єктів спілкування – наявність специфічних труднощів у побудові комунікації: в організації та підтримці контакту, недостатності вмінь чітко визначати свої позиції в якості партнера по спілкуванню [7].

О. Дзугкоєва у своєму дослідженні визначила, що підлітки із ЗПР більш конфліктні у взаємовідносинах. У складних конфліктних ситуаціях ця група дітей часто реагує агресивно, брутально, з роздратуванням, проявляє негативізм та ігнорування суспільних норм [4].

Вивчаючи особливості особистісної тривожності у молодших підлітків із ЗПР, М. Кондратьєва констатує наявність тенденції до більш високого рівня тривожності підлітків із ЗПР, порівняно з однолітками, що розвиваються нормально, що вказує на більшу ступінь фрустрації в ситуаціях міжособистісного спілкування [8].

І. Конєва, яка вивчала особливості образу «Я», відзначає, що молодші підлітки з ЗПР сприймають себе в негативному світлі і що ярлик неблагополучних дуже фруструє їх. У підлітків із ЗПР формується невизначено позитивне уявлення про однолітків, що заважає їм налагоджувати повноцінне спілкування, а отже, вони не здатні встановлювати міжособистісні відносини з однолітками [5].

Проведений аналіз робіт (А. Байбародських, В. Брайфельд, Г. Грибанової, Є. Дзугкоевої, Н. Кондратьєвої, І. Конєвої, Н. Масленнікова), що досліджували особливості особистісного розвитку молодших підлітків із ЗПР в перехідний період, які навчаються в спеціальній школі, відзначають, що багатьох проявів підліткової дезадаптації можна уникнути (частково або повністю), якщо в стабільний період попереднього розвитку, тобто в молодшому шкільному віці цілеспрямовано формувати у дитини адаптаційні психологічні механізми.

Висновки. Виникає необхідність проведення спеціальної, цілеспрямованої роботи з підготовки дітей із ЗПР до переходу в середні класи. Цьому, на наш погляд, сприятиме психологічний супровід молодших підлітків із ЗПР.

Основною метою психологічного супроводу є запобігання виникнення особистісних порушень або зупинок в особистісному розвитку, сприяння у вирішенні внутрішніх конфліктів особистості та відновленні особистісного зростання.

Список використаних джерел

1. Белопольская Н.Л. Дифференциально-психологическая диагностика детей с интеллектуальной недостаточностью / Н.Л. Белопольская, В.И. Лубовский // Психологический журнал. – 1993. – №4. – С. 89 – 97.
2. Винокурова Г.А. Психологическое сопровождение учащихся с задержкой психического развития на этапе перехода в среднее звено школы / Г.А. Винокурова // Дефектология. – 2004. – № 6. – С. 32 – 34.
3. Грибанова Г.В. Психологическая характеристика личности подростков с ЗПР / Г.В. Грибанова // Дефектология. – 1986. – №5 – С.13 – 20.
4. Дзугкоева Е.Г. Общение как условие социальной адаптации подростков с задержкой психического развития и без отклонений в развитии / Е.Г. Дзугкоева // Дефектология. – 1999. – №2. – С. 19 – 25.

5. Конева И.А. Особенности образа «Я» младших подростков с задержкой психического развития: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук. / И.А. Конева. – Н.Новгород, 2002. – 22 с.
6. Кузнецова Л. В. Особенности мотивационно-волевой готовности детей с задержкой психического развития к школьному обучению: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук. / Л. В. Кузнецова – М., 1986. – 20 с.
7. Масленникова Н.В. Особенности восприятия учителя старшими подростками с задержкой психического развития: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / Н.В. Масленникова – Н.Новгород, 2004. – 25 с.
8. Ульенкова У.В. Особенности личностной тревожности младших подростков с задержкой психического развития /У.В. Ульенкова, Н.П. Кондратьева // Дефектология. – №1. – 2004. – С. 29 – 35.

This article is devoted to the study of personality and behaviour of teenagers with mental retardation. Comparative analysis of personality development of younger teenagers with normal mental development and younger teenagers with mental retardation was studied. Individual age-specific features of younger teenagers with mental retardation, which have been discussed in special psychology in recent years, were analyzed. The measures to ensure non-traumatic transition to the middle level were presented. The goals and objects of psychological support were stated. The specific features of the personality of younger teenagers and the necessity for specific, focused preparation work with children with mental retardation to transfer them to the secondary school were determined.

Keywords: children with mental retardation, younger teenagers, characteristics of personality, misadaptation.

Отримано: 22.01.2013 р.